

Д. Я. Телегін (Київ)

Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р.

Як відомо, про Січі запорізьких козаків почали писати ще з кінця XVI ст.— Є. Лясота, С. Мишецький, А. Скальковський, Д. І. Яворницький та ін. У наш час на цю тематику вийшли з друку монографії В. О. Голобуцького, О. М. Апанович. Нині над вивченням топографії та планування Запорізьких Січей досить плідно працює київський архітектор В. О. Ленченко.

Склалося так, що переважна більшість Запорізьких Січей — Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька або Стара і Покровська або Нова — тепер перекриті водами Каховського водоймища. Всі вони знаходяться в межах Нікопольського району Дніпропетровської області. Дві Січі — Кам'янська і Олешківська на Херсонщині — ще збереглися, хоч остання дуже зруйнована. Точного місця знаходження восьмої, Хортицької Січі чи так званого «городка» Вишневецького ще не встановлено, тому про його стан говорити поки що передчасно.

Переважна більшість авторів писали про Січі в основному за писемними джерелами. Вивчення ж їх на місці з точки зору топографії розміщення, структури велося вибірково і несистематично. Д. І. Яворницький, мабуть, єдиний з дослідників, який особисто побував майже на всіх Запорізьких Січах низового Дніпра і зробив докладний їх опис за станом на кінець XIX ст.— початку XX ст. Січі Херсонщини у 70-х рр. обстежував і В. О. Ленченко. В 1990 р. автору випала нагода разом з науковим працівником Хортицького історико-культурного заповідника В. Є. Іллінським об'їхати всі вісім Січей і подивитися на проблему їх вивчення та охорони очима археолога. Адже лише шляхом розкопок можна точно визначити місцезнаходження цих пам'яток, їх збереженість, межі поширення тощо.

Слід зазначити, що в напрямку археологічних досліджень Січей дещо вже робилося. Перед підняттям вод Каховського водоймища в 1951, 1953 рр. Томаківську, Чортомлицьку і Кам'янську Січі вивчав Ф. Б. Копилов¹. На останній ще раніше проводили розкопки В. Гошкевич (1913 р.), а пізніше (1972 р., 1974 р.) — А. Л. Сокульський. Протягом останніх років тут почала працювати експедиція під керівництвом А. О. Козловського і В. Є. Іллінського. Є відомості також, що восени 1990 р. були проведені підводні дослідження в районі Базавлуцької Січі, поставлені Запорізьким краєзнавчим музеєм. На жаль, всі ці роботи в наш час проводяться несистематично, без єдиного плану, їх результати публікуються дуже слабо. Поки що зовсім не ставиться питання про консервацію і музеєфікацію об'єктів, що розкопуються.

Найраннішою Січчю на Запоріжжі вважається «городок» Д. Вишневецького, заснований у 1556 р. у районі о. Хортиці. Відомо, що його протягом 24 днів намагалися здобути татари на чолі з кримським ханом, але безуспішно. Вони змушені були відійти, як писав Д. Вишневецький,

¹ Копилов Ф. Б. Отчет об обследовании запорожских памятников в 1951 году // Наук. арх. Інституту археології України, ф. експедицій 1951 року.

«з великим соромом»². У наступному, 1557 р. «городок» був залишений козаками. Точне його місцезнаходження шляхом розкопок на Малій і Великій Хортиці шукав у 1968 р. Р. О. Юра, але безрезультатно. Нині ці роботи тут проводить В. Є. Іллінський.

Томаківська Січ заснована також у середині XVI ст. Розташована вона, як і всі інші, що тепер затоплені Каховським водоймищем, під правим бортом колись величезної тут заплави Дніпра, вкритої віковими лісами і порізаної численними рукавами та протоками Дніпра. Козаки ці плавні називали Великим Лугом.

З Томаківської Січі розпочалося повстання проти польського панування під керівництвом К. Косинського, що докотилося до самого Києва. Але в зв'язку з тим, що більшість козаків пішли з Косинським, татари в 1593 р. напали на Січ і зруйнували її.

Того ж року козаки, спустившись по Дніпру трохи нижче, заснували в гирлі р. Базавлук Базавлуцьку Січ. Саме сюди в 1594 р. приїздив посол германського імператора Ерїх Лясота, який залишив нам найдавніший опис козацького Коша. Січ була обнесена земляним валом з палісадом і ровом перед ними. Існувала вона більше 30 років. Звідси наприкінці XVI ст. — на початку XVII ст. розпочиналися повстання С. Наливайка, Тараса Трясила, Івана Сулеми, Гуні-Острина та ін.

З детального зіставлення великомасштабних карт, плану Січі до її затоплення і лоцій сучасного Каховського водоймища можна більш-менш точно локалізувати місце решток Базавлуцької Січі під водою. Вона знаходиться проти сучасного села Ленінське у напрямку до острова, що виник на місці колишнього с. Кут, на віддалі 2—2,5 км від села. Її перекиває, як це видно з лоцій, товща води від 1,2 до 2,9 м. До такої ж думки прийшов і відомий краєзнавець Нікопольщини П. М. Богуш, який відвідував цю Січ ще до її затоплення.

Після жорстокої розправи з козацько-селянським повстанням поляки «наклали лапу» на Січ запорозьких козаків. У 1638 р. Січ з Базавлука була перенесена на менш захищене місце, на так званий Микитинський ріг (тепер окраїна Нікополя). Тут для нагляду за козаками стояла вже і польська залага. Микитинська Січ, що існувала до 1652 р., і відома тим, що саме звідси розпочалася Велика визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького від польсько-шляхетського гніту. На жаль, Микитинська Січ, місцезнаходження якої нині перекирито водою, була дуже розмита ще в середині XIX ст.

Чортомлицька Січ (тепер близько с. Капулівка) була заснована відразу ж після Микитинської. Існувала вона до 1907 р., коли була зруйнована полковником Яковлевим за наказом Петра I, після чого козаки на довгі роки пішли під протекторат Туреччини і Кримського ханства. Чортомлицька Січ була однією з класичних «козацьких республік». Тут довгі роки жив і діяв славетний кошовий отаман Іван Сірко, який завдавав нищівних ударів ворогам українського народу.

Місцезнаходження Чортомлицької Січі, перекиритої Каховським водоймищем, визначається досить точно. Вона лежить на віддалі всього 500—600 метрів від кінця Капулівського мису на розі злиття тепер підводних рік Скарбної і Павлюка. Її перекиває відносно невелика товща води — 1—2 м. Отже, вона цілком доступна для ведення тут досліджень з допомогою методів підводної археології.

П'ята Січ Великого Лугу — Покровська або Нова була заснована пізніше решти, уже після повернення козаків з вигнання, куди вони пішли після фатального для них 1709 р. і жили на Кам'янській і Олешківській Січах. Заснована вона в 1734 р. й існувала до 1775 р., коли за наказом Катерини II була знищена. Це була добре укріплена фортеця, значних розмірів, власне, вона являла собою ціле місто, де

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — 578 с.

проживали більше 10 тис. мешканців і не лише козаків. Після її зруйнування тут виникло с. Покровське (тепер Нікопольського району).

Точне місцезнаходження решток Покровської Січі, зокрема церкви, що стояла в центрі головного Коша, добре знають місцеві рибалки. Вони лежать під водою на глибині до 9 м проти Покровського мису 500—700 м від берега колишньої річки Підпільної, що позначена на лоціях Каховського водоймища.

Козаками в різний час за період від 1709 р. по 1734 р. було засновано дві Січі — Кам'янську й Олешківську. Кам'янська Січ — єдина пам'ятка, що збереглася більш-менш повно до наших днів. Вона знаходиться на східній околиці с. Республіканець Береславського району Херсонської області. Заснована була на високому правому березі Дніпра, біля місця впадіння в нього невеликої річки Кам'янка, звідки і походить її назва. Січ мала форму неправильного чотирикутника і була обнесена, як решта Січей, валом і ровом. З півночі до неї примикає козацьке кладовище, де ще зберігся (чудом!) хрест на могилі кошового отамана К. Гордієнка.

Сучасний стан Кам'янської Січі жалюгідний. Безупинно йде розмив берега з боку Каховського водоймища. Крайній ряд куренів розмитий майже повністю. Не менша небезпека нависла над Кам'янською Січчю і з напольного боку тераси, зокрема, від мешканців с. Республіканець. Незважаючи на те, що ще в 1974 р. територія Січі спеціальним рішенням Херсонського обласного виконкому (за № 14/366—5 від 21 червня) була оголошена заповідною, її тепер уже забудовано садибами та іншими будовами. Уже кілька років північна її частина і козацьке кладовище віддані військово-спортивному табору Береславського райвоенкомату, де щоліта проводяться військові навчання з усіма наслідками, що з цього випливають: риття окопів (!), спорудження смуги захисту тощо.

Олешківська Січ, за писемними джерелами, знаходиться на північній околиці м. Цюрупинська Херсонської області, недалеко від лівого берега р. Конки (рукав Дніпра). Пошуками точного її місця розташування ще в XIX ст. займалися О. С. Афанасьєв і Д. І. Яворницький. Останній опублікував план Олешківської Січі, складений землеміром Тодовим з Олешок (тепер Цюрупинськ), згідно з яким вона знаходилась поблизу хутора Карася, який тепер відшукати, однак, немає ніякої надії. В. О. Ленченко в 1971 р. виявив рештки трьох, на його думку, козацьких куренів, що уже теж не існують. У дні святкування 500-річчя історії українського козацтва в 1990 р. працівниками Херсонського краєзнавчого музею також була зроблена спроба локалізувати Олешківську Січ. За їх рекомендацією пам'ятний знак з написом: «Тут була Олешківська Січ...» встановлений поблизу прохідної Херсонського паперово-целюлозного комбінату, який знаходиться на північній околиці м. Цюрупинська. Проведене нами обстеження місця, де стоїть знак на предмет виявлення решток Січі, позитивних результатів не дало. В зв'язку з цим район наших пошуків був розширений. Нами були оглянуті території комбінату та інших підприємств, лівий берег Конки, де нас чекала вдача — ми вийшли на територію Олешківської Січі, значна частина якої, однак, зовсім недавно була зруйнована під якийсь будівництво.

На вцілілій площі Січі, приблизно 50×60 м, нами була закладена зачистка довжиною близько 10 м і два шурфи, де виявлено культурний шар з матеріалами початку XVIII ст. Зібрано кілька десятків уламків глиняного і скляного посуду, окремі залізні речі, шлаки. В шарі, насиченому попелом, знайшли багато кісток тварин. Слідів якихось будов в зв'язку з малим обсягом наших робіт не виявлено, хоч їх наявність і на вцілілій частині Січі далеко не виключена. Відповідь на ці питання дадуть розкопки, які плануються тут проводити.

З викладеного вище ми бачимо, яка невесела картина вимальо-

вугється в справі вивчення і збереження Запорізьких Січей. Нема сумніву в тому, що проблема ця досить складна і в кожному конкретному випадку вимагає індивідуального підходу.

Розглянемо в цьому плані насамперед Січі, що нині перекриті водами Каховського водоймища. Їх стан далеко неоднаковий. Більшість з них, а саме: Базавлуцька, Чортомлицька і Покровська, хоч і перекриті в різній мірі водою, але, треба думати, ще не всі знищені. З практики відомо, що під водою археологічні об'єкти можуть зберігатись інколи навіть краще, ніж на землі. Очевидно, в значно гіршому стані знаходяться Томаківська і Микитинська Січі, особливо остання, дуже розмита ще в XIX ст. Основним завданням у справі охорони Січей, які затоплені, є, по-перше, встановлення шляхом ведення підводних археологічних пошуків точної їх локалізації і, по-друге, кожному з них слід позначити на поверхні води знаками, встановленими, наприклад, на спеціальних понтонах. Точно визначивши місцезнаходження кожної з п'яти затоплених Січей, і взявши їх територію на державний облік та охорону, ми тим самим виключимо всяку можливу випадковість їх зруйнування під час проведення різних гідрологічних робіт, зокрема поглиблення русел на пароплавних трасах, намиванні берегів тощо.

Набагато складнішою є проблема вивчення і збереження Кам'янської Січі, але ясно одно, поки вона ще не зруйнована зовсім, її слід неодмінно оголосити державним заповідником. Садиби мешканців і всі інші споруди повинні бути перенесені в інше місце с. Республіканець. Береги з боку Каховського водоймища і Кам'янської затоки, що руйнуються, мають бути надійно укріплені. До створення ж заповідника з певним штатом працівників археологічні розкопки тут можуть мати лише охоронний характер, наприклад, у зоні розмиву тераси. Після проведення цих робіт, зволікати які ніяк не дає нам сучасний стан Січі, вона має бути включена в туристський маршрут області.

Нам здається, що назріла необхідність створення на Україні міжвідомчої постійно діючої археологічної експедиції, в завдання якої входило б завершення археологічного дослідження на Олешківській Січі, пошуків «городка» Вишневецького, охоронних робіт на Кам'янській Січі й оголошення її державним заповідником, ведення підводних археологічних досліджень на Січах, які знаходяться на дні Каховського водоймища тощо.